

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و یکم، شماره هشتاد و سوم

پاییز ۱۳۹۹

جستاری در چگونگی و مکان دفن حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در منابع نخستین

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۱/۱۵

تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۸/۲۷

حمزه ترابی^۱

مجید احمدی کجایی^۲

حضرت فاطمه زهرا علیها السلام که مقامی ویژه نزد پیامبر صلی الله علیه و آله داشت، تنها دختر ماندگار پس از رحلت آن حضرت بود که زندگی کوتاه ایشان با روی دادهای بزرگ و سرنوشت ساز همراه شد. کوتاه بودن مدت زندگانی آن بانوی بزرگوار و وجود جریانهای معارض با اهل بیت علیهم السلام سبب شده است، بسیاری از رخدادهای زندگی ایشان، مانند چگونگی و مکان دفن آن حضرت به درستی آشکار نباشد. با وجود اختلاف علمای اهل سنت درباره چگونگی دفن حضرت زهرا علیها السلام، بیشتر آنها بر این باورند که مدفن آن حضرت علیها السلام در قبرستان بقیع، مکانی مشخص دارد، اما شیعیان آن قبر را متعلق به فاطمه بنت اسد می دانند و بر این باورند که مکان قبر آن بانو آشکار نیست. هر دو گروه در این باره، مستندات قابل توجهی ارائه کرده اند. این مقاله با روش تحلیلی توصیفی، این دو دیدگاه را بررسی می کند و به سنجش و اثبات این فرضیه می پردازد که قبر منسوب به ایشان در بقیع متعلق به فاطمه بنت اسد است و

۱. پژوهش گرم مرکز تخصصی مهدویت، سطح ۳ حوزه علمیه قم (hamzehtorab@gmail.com).

۲. استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قم (Ahmadi.m@isca.ir).

محدوده مدفن حضرت زهرا علیها السلام در کنار روضه نبی اکرم صلی الله علیه و آله در بیت ایشان واقع شده است، اما محل دقیق قبر مخفی است.

کلیدواژگان: فاطمه علیها السلام، قبرستان بقیع، فاطمه بنت اسد، مسجد نبوی، مدینه.

۱. ادبیات تحقیق

با وجود جایگاه ویژه حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در میان مسلمانان و وجود پژوهش‌های مهم درباره آن حضرت علیها السلام، همچنان چگونگی دفن و مکان قبر آن حضرت در حاله ای از ابهام قرار دارد و گمانه‌های مختلفی در این باره طرح شده است. این مقاله با جست‌وجو و بررسی نخستین منابع تاریخی و روایی به دنبال آشکار کردن این ابهام تاریخی و یا دست کم روشن‌تر شدن آن است.

به نظر می‌رسد با توجه به ابهام گسترده در میان منابع نخستین، تنها می‌توان برخی از احتمالات را در این زمینه تقویت کرد. بنابراین، نظریه این پژوهش بر این امر استوار است که مکان قبر در کنار محل روضه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در بیت فاطمه علیها السلام بوده است، اما محل دقیق آن آشکار نیست.

۲. بررسی منابع

برخی از نخستین منابع اهل سنت، مانند طبری (د. ۵۳۱۰.ق.) در کتاب تاریخی خود و بخاری (د. ۲۵۶.ق.) و مسلم (د. ۲۶۱.ق.) در کتاب‌های روایی خویش به تشییع شبانه و پنهان کردن قبر در همان شب اشاره دارند.^۱ همچنین، برخی از آنها به محل قبر اشاراتی

۱. طبری، تاریخ الامم و الملوک، ج ۶، ص ۳۲۶؛ بخاری، صحیح بخاری، ج ۵، ص ۱۸۲؛ مسلم،

صحیح مسلم، ج ۵، ص ۱۵۴.

دارند. ابن سعد (د. ۲۳۰ق.) محل قبر را در قبرستان بقیع، منزل عقیل می‌داند.^۱ بلاذری (د. ۲۷۹ق.) و مسعودی (د. ۳۴۶ق.) قبر بالای سر عباس، عموی رسول اکرم ﷺ را که شیعه به عنوان قبر فاطمه بنت اسد می‌شناسند متعلق به حضرت فاطمه زهرا ﷺ می‌دانند.^۲ نویسندگان بعدی اهل سنت هم به پیروی از گذشتگان خویش بر این عقیده اصرار می‌کنند و عده‌ای از آنها با استناد به وصیت امام مجتبی ﷺ در دفن کنار مادر، این عقیده را تقویت می‌نمایند.^۳

در نخستین منابع شیعه، مفید (د. ۴۱۳ق.) و طوسی (د. ۴۶۰ق.) اشاره به دفن شبانه دارند.^۴ صدوق (د. ۳۸۱ق.) و طوسی (د. ۴۶۰ق.) محل قبر را مخفی می‌دانند، اما محدوده قبر را خانه حضرت فاطمه ﷺ یا روضه مبارکه بین قبر تا منبر رسول اکرم ﷺ می‌دانند و عمده دلیل آنها تمسک به روایاتی است که از زمان امام صادق ﷺ به بعد وارد شده است.^۵ نویسندگان بعدی شیعه هم به پیروی از گذشتگان، محل قبر را مخفی می‌دانند، اما در مورد محدوده آن سه احتمال بیت، روضه و بقیع را آورده‌اند.^۶

۳. پیشینه بحث

کتاب مستقلی پیرامون قبر حضرت فاطمه ﷺ یافت نگردید و تنها کتاب قبر گمشده، نوشته مرحوم داود الهامی چاپ شده در سال ۱۳۷۹، انتشارات مکتب اسلام در ظاهر

۱. ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۸، ص ۲۹.

۲. مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۲۸۶.

۳. سمهودی، وفاء الوفا، ج ۳، ص ۹۰۲.

۴. مفید، الارشاد، ص ۱۴۶؛ طوسی، امالی، ص ۱۵۶.

۵. صدوق، امالی، ج ۲، ص ۴۶۹؛ طوسی، امالی، ص ۱۵۶.

۶. مقدسی، بازپرویی تاریخ ولادت و شهادت معصومان، ص ۱۷۶.

عنوان آن به قبر مربوط است، اما به مطالب عمومی مثل تولد، زندگی، فدک و مظلومیت حضرت زهرا علیها السلام پرداخته است و کتاب مستقلی درباره قبر نیست. صفحه ۲۵ تا ۳۷ این کتاب، گزارش‌های مختلف درباره قبر را نقل نموده است و نتیجه مشخصی نگرفته است. هم‌چنین، دو مقاله از مرحوم محمد صادق نجمی در دو شماره مجله میقات سال ۱۳۷۳ و ۱۳۷۷ به چاپ رسیده است. این مقالات به نظر اصلی شیعه از بین سه احتمال نزدیک شده است و بیت فاطمه را محل قبر معرفی می‌کند، اما استفاده از منابع غیر دست اول از ضعف‌های این مقالات است و استفاده از سخنان برخی معاصران مجاور حرم رسول خدا صلی الله علیه و آله در معرفی یک قبر به عنوان قبر حضرت فاطمه علیها السلام از ارزش این اثر کاسته است. بر همین اساس، وجود مقاله‌ای علمی و مستدل لازم است که به این موضوع بپردازد.

از آن‌جا که پرداختن به مسئله قبر حضرت فاطمه زهرا علیها السلام با دفن شبانه ایشان در ارتباط است در آغاز پژوهش به گزارش‌های تاریخی این رویداد توجه می‌شود.

۴. دفن شبانه

درباره دفن شبانه و مخفیانه آن حضرت در میان اهل سنت و شیعه اتفاق عقیده وجود دارد و شواهد تاریخی و روایی گواه این سخن است. در آثار اهل سنت، افرادی به صراحت به تشییع مخفیانه پیکر اشاره می‌کنند. برای نمونه، ابن سعد (د. ۲۳۰ ق.) در *الطبقات الکبری* درباره دفن شبانه آن حضرت به وسیله امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام می‌نویسد:

فاطمه شبانه دفن شد، علی او را دفن نموده است.^۱

بخاری (د. ۲۵۶ ق.) و مسلم (د. ۲۶۱ ق.) ضمن نقل جریان اعتراض حضرت زهرا علیها السلام به اقدام و عملکرد ابوبکر در مورد فدک و ارث رسول خدا صلی الله علیه و آله به نقل از عایشه می‌نویسند:

۱. ابن سعد، *طبقات الکبری*، ج ۸، ص ۲۹.

همسر فاطمه، علی او را شبانه دفن نمود و ابابکر را با خیر نساخت.^۱

بلاذری (د. ۲۷۹ق.) از اهل سنت اشاره دارد که پس از رسول اکرم ﷺ، فاطمه زهرا علیها السلام دیگر خندان دیده نشد تا فوت کرد و شوهرش، او را شبانه بدون اطلاع رسانی به ابوبکر و عمر به خاک سپرد.^۲ یعقوبی (د. ۲۹۲ق.) به مخفیانه بودن مراسم تشییع اشاره می کند و تنها حاضران این مراسم را ابوذر و سلمان می داند.^۳ حاکم نیشابوری (د. ۴۰۵ق.) هم مسئله تدفین شبانه را بیان می کند.^۴ عبدالبر اندلسی (د. ۳۶۸ق.) در گزارش دفن شبانه می نویسد:

فاطمه به شوهرش، علی سفارش نمود او را شبانه دفن نماید.^۵

ابن ابی الحدید معتزلی (د. ۶۵۶ق.) در شرح نهج البلاغه به صراحت اشاره دارد که مخفیانه بودن خاک سپاری و حتی قبر، مثل روز روشن و واضح است.^۶ منابع شیعه به مخفیانه بودن خاک سپاری در شب تصریح دارند. مفید (د. ۴۱۳ق.) در *امالی* به دفن شبانه و مخفی کردن قبر به دست امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام اشاره می نماید.^۷ طوسی (د. ۴۶۰ق.) نیز در *امالی* در روایتی اشاره می کند که عباس، عموی پیامبر صلی الله علیه و آله خواستار تشییع جنازه آشکار بود و امیرمؤمنان در پاسخ عمویش عباس، وصیت

۱. بخاری، صحیح بخاری، ج ۵، ص ۱۸۲؛ مسلم، صحیح مسلم، ج ۵، ص ۱۵۴.

۲. بلاذری، *جمل فی انساب الاشراف*، ج ۲، ص ۱۴۵.

۳. یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، ج ۲، ص ۱۱۵.

۴. حاکم، *المستدرک فی الصحیحین*، ج ۳، ص ۱۶۲.

۵. عبد البر، *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*، ج ۴، ص ۳۷۹.

۶. ابن ابی الحدید، *شرح نهج البلاغه*، ج ۱۶، ص ۲۸۰.

۷. مفید، *امالی*، ص ۱۴۶.

همسرش در مخفی ماندن مراسم تدفین را یادآوری کرد.^۱ مناقب آل ابیطالب درباره این ماجرا می‌نویسد:

همانا فاطمه علیها السلام شبانه دفن گردید.^۲

هم چنین در جای دیگر همین کتاب، بحث دفن شبانه و پنهان نمودن قبر آمده است که او را شبانه دفن نمود و سپس قبر را پنهان نمود و سپس از تاریخ طبری هم نقل می‌کند که حضرت فاطمه شبانه دفن شد و کسی در تشییع جنازه او نبود، مگر عباس، علی، مقداد و زبیر.^۳ در جای دیگر این کتاب در روایتی بیان می‌شود که اصبح بن نباته از امیرمؤمنان دلیل شبانه دفن کردن را پرسید و حضرت در پاسخ او، حضور پیدا نکردن افرادی که در حق همسرش ظلم کرده‌اند را دلیل آورد.^۴

برابر برخی از روایات، امیرمؤمنان بر چهل قبر در بقیع آب پاشید و شبیه هفت قبر ایجاد کرد تا قبر حضرت زهرا علیها السلام شناخته نشود.^۵ گواه این سخن، عبارت لا تعلم احد/ در وصیت حضرت زهرا علیها السلام است که بر مخفیانه بودن خاک سپاری و قبر تأکید دارد.^۶ در وصیت کتبی حضرت هم، دفن مخفیانه و مخفی ماندن قبر تا روز قیامت نقل شده است.^۷ با این توضیحات می‌توان تصریح کرد که در خاک سپاری شبانه و مخفیانه بودن مراسم، هیچ شکی باقی نمی‌ماند. در ادامه مقاله به بررسی مکان قبر اشاره می‌شود.

۱. طوسی، امالی، ص ۱۵۶.

۲. ابن شهر آشوب، المناقب، ج ۳، ص ۳۶۳.

۳. همان.

۴. همان، ص ۱۵۶.

۵. طبری، دلائل الامامة، ص ۱۳۳؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۱۸۳.

۶. همان؛ همان، ج ۷۸، ص ۲۱۵.

۷. مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۲۱۵.

۵. محل قبر حضرت فاطمه علیها السلام

در مورد محل قبر آن حضرت سه گمان وجود دارد.

۵-۱. قبرستان بقیع

بیشتر اهل سنت، قبرستان بقیع را مدفن آن حضرت می‌دانند. ابن سعد (د. ۵۲۳۰ ق.م) بر این باور است که حضرت فاطمه علیها السلام در خانه عقیل در کنار قبرستان بقیع دفن شده است.^۱ مسعودی (د. ۵۳۴۶ ق.م)^۲ در مروج الذهب به سنگ نوشته‌ای در کنار قبر چهار امام معصوم در قبرستان بقیع اشاره می‌کند که نام فاطمه بنت رسول صلی الله علیه و آله در آن درج شده است.^۳ هم چنین، ابن جوزی (د. ۵۵۹۷ ق.م) اشاره می‌کند که حضرت فاطمه علیها السلام در بقیع مدفون است و می‌گوید که این مطلب را شاید از آن جا بتوان متوجه شد که علی بن ابی طالب علیه السلام صورت چهل قبر جدید را در بقیع احداث کرد و چون مخالفان خواستند قبور جدید را تفحص کنند، آن حضرت با آنها برخورد کرد.^۴

اهل سنت بیشتر به بقیع اشاره دارند، اما در مورد محل دقیق قبر با اختلاف عقیده از سوی آنها روبه‌رو هستیم. برخی از نویسندگان آنها مثل سمهودی (د. ۵۹۱۱ ق.م) به این مطلب اشاره می‌کنند که نویسندگان اهل سنت، گاهی می‌گویند که محل دفن فاطمه بنت اسد، مسجد فاطمه^۵ سلام الله علیها است^۶ و گاهی می‌گویند که پیکر وی در روحاء و در

۱. ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۸، ص ۲۰.

۲. پیرامون او که شیعه یا اهل سنت است، نظراتی داده شده است که برای مطالعه بیشتر به کتاب موسی شبیری زنجانی در جرعه ای از دریا، ص ۱۴۵ مراجعه شود.

۳. مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۲۸۶.

۴. نقل از سمهودی، وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، ج ۳، ص ۹۰۲.

۵. بیت الأحزان کنار قبر شهدای احد.

۶. ابن شیه، تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۲۳.

کنار قبر ابراهیم و عثمان بن مظعون دفن شده است و گاهی می‌گویند در زاویه خانه عقیل، کنار قبر چهار امام معصوم است و بعضی دیگر می‌گویند در مقابل کوچه‌ای که به نام کوچه نبیه به خاک سپرده شده است. حتی نقل در بیت و روضه در ضمن روایاتی از طریق اهل سنت آمده است که در منابع آنان از امام باقر و امام صادق علیهما السلام نیز نقل گردیده است.^۱ وی در ادامه، بقیع را محل قبر معرفی می‌کند و قبر فاطمه بنت اسد را متعلق به حضرت زهرا علیها السلام می‌داند.^۲

در میان اندیشمندان شیعه، اربلی (د. ۶۹۲ق.هـ) قبرستان بقیع را محل قبر آن حضرت می‌داند. وی در *کشف الغمّة*، عقیده خویش را به تبعیت از کتاب‌های تاریخی اهل سنت می‌داند و از آنها در این امر پیروی می‌کند.^۳ البته برخی روایات شیعه، نظر اهل سنت را تأیید می‌کنند. برای مثال، مجلسی (د. ۱۱۱۰ق.هـ) در روایتی نقل می‌کند که امیرمؤمنان در بقیع، حضرت فاطمه علیها السلام را دفن کرده است، اما او این نظر را نمی‌پذیرد و فقط روایت آن را بیان می‌کند.^۴

۲-۵. روضه مسجد رسول اکرم صلی الله علیه و آله

برخی از نویسندگان بر این باور هستند که آن بانو در روضه رسول خدا صلی الله علیه و آله دفن شده است. طوسی (د. ۴۶۰ق.هـ) قبر حضرت فاطمه علیها السلام را در روضه مبارکه مسجدالنبی می‌داند. می‌داند.^۵ او به حدیثی در *کافی* استناد می‌کند که از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده است که بین

۱. همان، ج ۱، ص ۱۰۶، ۱۰۷.

۲. سمهودی، *وفاء الوفا*، ج ۳، ص ۹۰۲.

۳. اربلی، *کشف الغمّة*، ج ۱، ص ۵۰۱.

۴. مجلسی، *بحار الانوار*، ج ۴۳، ص ۲۴۳.

۵. طوسی، *امالی*، ۱۴۱۴، ص ۱۰۹.

قبر و منبر را روضه مبارکه، معرفی کردند.^۱ یکی از مؤیدات این باور این است که امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام بعد دفن حضرت فاطمه علیها السلام رو به قبر پیامبر صلی الله علیه و آله نمود و به ایشان و دخترش، سلام کرد و فرمود:

سلام بر توای رسول خدا صلی الله علیه و آله و بر دخترت که در جوار تو آرمیده است.^۲

در کتاب کافی، پیش از سلام دادن امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام به مخفی کردن قبر هم اشاره می‌شود.^۳ هم‌چنین، با بررسی منابع اهل سنت این نکته آشکار می‌شود که در میان ایشان، کسی به این گمان اشاره نمی‌کند.

۳-۵. بیت فاطمه علیها السلام

برخی بر این باور هستند که حضرت فاطمه علیها السلام در خانه خویش^۴ دفن شده است که نشانه‌های فراوانی این سخن را قوت می‌بخشد. برای مثال، امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام پس از دفن بدن حضرت فاطمه علیها السلام از جای برخاست و رو به قبر پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود:

دروود من بر تو باد، ای فرستاده الهی که اکنون دخترت در جوار تو فرود

آمده است.^۵

هم‌چنین می‌دانیم که خانه حضرت فاطمه علیها السلام در مجاورت روضه پیامبر صلی الله علیه و آله قرار داشت و برخی از علمای شیعه به صراحت، بیت را محل قبر معرفی می‌کنند که به برخی از آنها اشاره می‌گردد. صدوق (د. ۳۸۹ق.) بیت را محل قبر می‌داند و در این باره می‌نویسد:

۱. کلینی، کافی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۵۵۴.

۲. فیض الاسلام، نهج البلاغه، ص ۶۵۲، خطبه ۱۹۵.

۳. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۴۵۹.

۴. خانه مشترک او و همسرش.

۵. فیض الاسلام، نهج البلاغه، ص ۶۵۲، خطبه ۱۹۵.

برایم ثابت شده که فاطمه سلام الله علیها را در خانه‌اش به خاک سپرده‌اند و پس از آن که مسجد را توسعه دادند، قبر آن بانو در مسجد واقع شده است. من سالی که به سفر حج رفتم در مدینه رو به سوی خانه فاطمه کردم و در آنجا زیارت فاطمه را به جای آوردم.^۱

طوسی (د. ۴۶۰ق.) در کنار نظریه روضه، بیت را هم محتمل می‌داند و یادآور می‌شود که زیارت حضرت فاطمه علیها السلام بهتر است در هر دو مکان خوانده شود و در ادامه بیان خویش، رأی کسانی که قبرستان بقیع را قبول دارند، نمی‌پذیرد.^۲

سید بن طاووس (د. ۶۶۴ق.) با روایتی از امام هادی علیه السلام همین عقیده را تأیید می‌کند. او نقل می‌کند که شخصی^۳ به حضرت هادی علیه السلام نامه نوشت و از ایشان درخواست مشخص کردن قبر را داشت. آن حضرت در جواب فرمود:

او در کنار جدم رسول خدا صلی الله علیه و آله مدفون هست.^۴

اندیشمندان معاصر، سید محسن امین عاملی (۱۳۷۷ه.ق.) در این باره می‌نویسد:

آن حضرت در خانه‌اش به خاک سپرده شد و این قول به صحت نزدیک‌تر است.^۵

در ادامه لازم است به بررسی روایاتی از معصومین علیهم السلام درباره قبر پیردازیم که بیت و روضه را محل قبر می‌دانند. در مورد بیت، دو دسته روایات اصلی وجود دارد. یک روایت

۱. صدوق، *امالی*، ج ۲، ص ۴۶۹.

۲. طوسی، *امالی*، ص ۱۰۹.

۳. ابراهیم بن محمد همدانی، وکیل ناحیه و صحابی امام رضا و امام جواد و امام هادی علیهم السلام.

۴. ابن طاووس، *اقبال الاعمال*، ج ۲، ص ۶۲۳.

۵. امین عاملی، *اعیان الشیعة*، ج ۱، ص ۳۲۲.

که از امام صادق علیه السلام در مورد قبر پرسیده شده است و حضرت پس از این که شخصی ادعا کرد، او در بقیع است، پاسخ دادند که در بیت است. این روایت در *قرب الاسناد حمیری* وجود دارد^۱ و با سندی که حر عاملی^۲ بیان می کند، تمامی راویان آن، ثقة و مورد تأیید هستند،^۳ پس روایت صحیح و قابل پذیرش است.

دسته دوم، روایت‌هایی است که بیت را تأیید می کنند. مثل روایت امام رضا علیه السلام که اشاره دارد قبر مادرشان، حضرت فاطمه علیها السلام در خانه ایشان بود که در زمان بنی امیه، بیت تخری شد و به مسجد اضافه گردید.^۴ همین روایت را صدوق (۳۸۱ق.) در کتاب *عیون* با سند کامل می نویسد،^۵ اما با توجه به ضعف سهل بن زیاد، روایت ضعیف حساب می شود. اندیشمندان بعدی، همین روایت را در کتاب‌های خویش با این سند نقل نموده‌اند.^۶

۱. حمیری، *قرب الاسناد*، ص ۳۶۷.

۲. رعاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۱۰، ص ۲۱۱.

۳. بررسی سند حدیث: عبد الله بن جعفر الحمیری، قمی، *ثقة (طوسی، رجال الطوسی)*، ص ۴۰۰؛ محمد بن عیسی بن عبید بن یقظین بن موسی، *جلیل فی (من) أصحابنا، ثقة، عین، کثیر الروایة (النجاشی، رجال النجاشی)*، ص ۳۳۳؛ أحمد بن محمد بن أبی نصر البزنطی، *مولی السکونی (السکون)*، ثقة، *جلیل القدر (طوسی، رجال الطوسی)*، ص ۳۳۲.

۴. کلینی، *کافی*، ج ۱، ص ۴۶۱؛ ج ۲، ص ۴۹۸.

۵. حدثنا أبی و محمد بن الحسن بن أحمد [بن] الولید رضی الله عنهما و أحمد بن محمد بن یحیی العطار و محمد بن علی ماجیلویه و محمد بن موسی بن المتوکل رضی الله عنهم قالوا حدثنا محمد بن یحیی العطار و أحمد بن إدريس جميعا عن سهل بن زیاد الآدمی عن أحمد بن محمد بن أبی نصر البزنطی قال: سألت أبا الحسن علی بن موسی الرضاع عن قبر فاطمة ع فقال دفنت فی بیتها فلما زادت بنو أمیة فی المسجد صارت فی المسجد (صدوق، *عیون الاخبار الرضا*)، ج ۱، ص ۳۱۱.

۶. شیخ طوسی همین روایت را از صدوق نقل می کند در *تهذیب الأحکام (تحقیق خراسان)*، ج ۳، ص ۲۵۶؛ علامه مجلسی، *بحار الانوار*، ج ۴۳، ص ۱۸۵؛ حر عاملی، *وسائل الشیعة*، ج ۱۴، ص ۳۶۹.

روایت دوم که صدوق (د. ۳۸۹ق.) نقل می‌کند، ضعیف است، اما اگر روایت اول را که *قرب الاسناد* با سند صحیح می‌آورد، دلیل و این روایت را مؤید قرار دهیم، عقیده قرار داشتن محل دفن در بیت، طبق روایت تقویت می‌شود. همچنین، در مورد روایات محل روضه، دو حدیث وجود دارد.

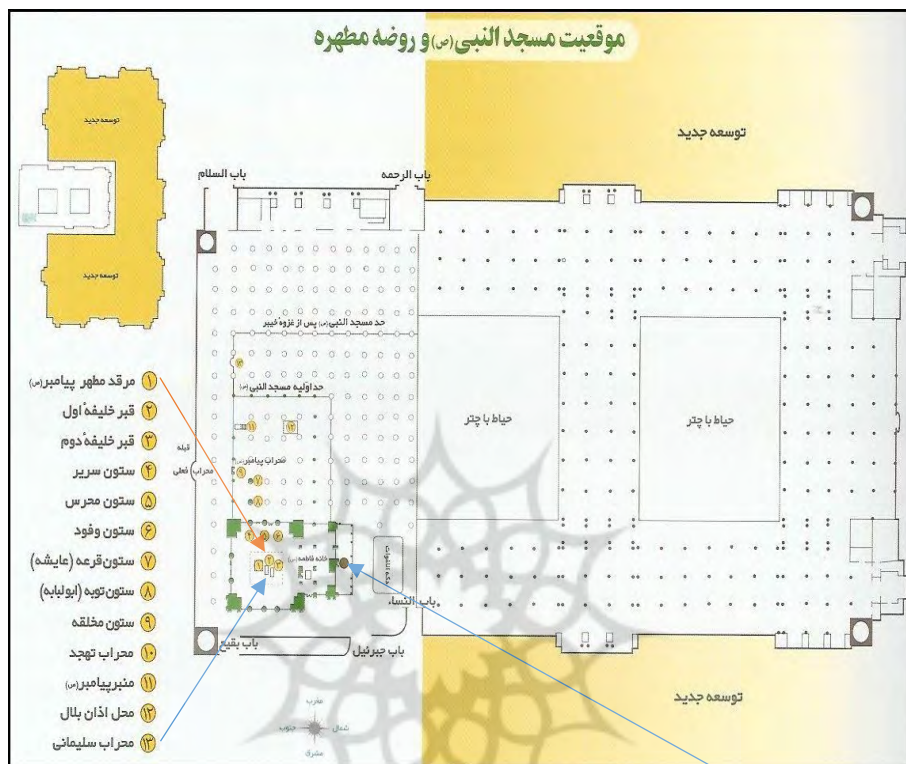
روایت اول، حدیثی است که طوسی (۴۶۰ق.) از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل می‌کند و آن را دلیلی برای بودن قبر در روضه می‌داند و صدوق آن را با سند کامل در دو جا نقل می‌کند.^۱ همچنین، روایت دومی را که به بودن قبر در روضه اشاره دارد، سید بن طاوس (۶۶۴ق.) از امام هادی علیه السلام نقل می‌کند.^۲ این روایت را ابن شهر آشوب هم بیان می‌کند.^۳

با توجه به صحیح بودن روایات بیت و روضه و با توجه به اضافه شدن بیت به روضه در زمان بنی امیه، می‌توان گفت که قبر حضرت فاطمه علیها السلام در همین محدوده قرار دارد، اما محل دقیق قبر مخفی است و نمی‌توان هیچ مکان مشخصی را نشان داد و به نام قبر معرفی کرد. در نقشه پایین موقعیت روضه و بیت در شهر مدینه مشخص شده است.

۱. صدوق(ره): حدثنا محمد بن موسى بن المتوكل رضى الله عنه قال حدثنا علي بن الحسين السعدآبادى عن أحمد بن أبي عبد الله البرقى عن أبيه عن ابن أبي عمير عن بعض أصحابنا عن أبي عبد الله ع قال قال رسول الله ص ما بين قبرى و منبرى روضة من رياض الجنة و منبرى على ترعة من ترع الجنة لأن قبر فاطمة ص بين قبره و منبره و قبرها روضة من رياض الجنة و إليه ترعة من ترع الجنة (صدوق، معانى الأخبار، ص ۲۶۷؛ صدوق، من لا يحضره الفقيه، ج ۲، ص ۵۶۸).

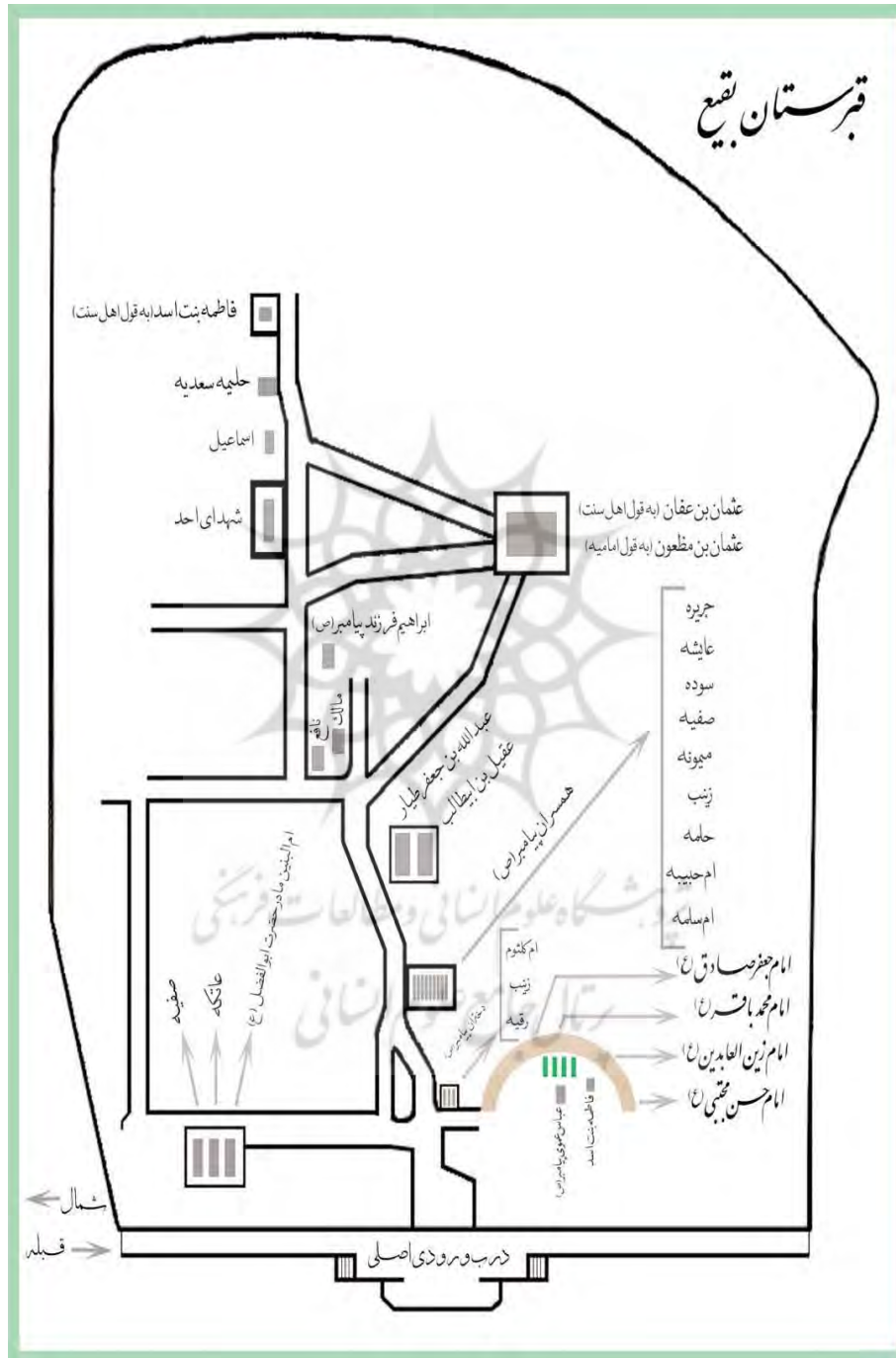
۲. هی مع جدی صلوات الله علیه (ابن طاوس، اقبال الاعمال، ص ۶۲۳).

۳. ابن شهر آشوب، المناقب، ج ۳، ص ۳۶۵.

محدوده خانه حضرت زهرا علیها السلام با فلش مشخص شده است که اکنون در مسجد قرار دارد و شمال قبر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم است روبه روی باب جبریل که صدوق هم آدرس می‌دهد.^۱ باتوجه به صحیح بودن هر دو دسته روایات روضه و بیت باید بین روایات جمع نمود و گفت که در هر دو مکان که الان یکی شده است، احتمال بودن قبر وجود دارد، اما جای دقیق قبر به هیچ وجه مشخص نیست.

۱. www. hajj.ir، زمان مراجعه ۲۵ آذر ۱۳۹۵.

۶. نقد انتساب قبر فاطمه بنت اسد به حضرت زهرا علیها السلام

سمهودی پیرامون قبور در بقیع می‌نویسد:

از قبور واقع در بقیع، قبر فاطمه دختر رسول خدا صلی الله علیه و آله است و آن در داخل قبه عباس و در کنار قبر فرزندش حسن علیه السلام واقع گردیده؛ زیرا نقل شده است که حسن بن علی به هنگام وفاتش وصیت نمود که مرا در کنار قبر مادرم فاطمه به خاک بسپارید.^۱

اگر طرفداران این دیدگاه، دلیلی برای نظریه خود بیان نمی‌کردند، پذیرش گفتار آنها به عنوان یک تاریخ نگار پذیرفتنی بود، ولی آنان، وصیت حضرت مجتبی علیه السلام را دلیل و مستند خود بیان می‌کنند که فرمود: اگر از دفن شدن من در کنار جدم مانع گشتند در کنار قبر مادرم، فاطمه به خاکم بسپارید. سایر مورخان نیز با توجه به نقل این وصیت در کنار بیان عقیده خویش، به همین دلیل توجه می‌کنند.^۲

پاسخ اول به این نظریه این است که برخی از علمای اهل سنت، مثل ابن ابی‌الحدید (۶۵۶ق.) در وصیت امام مجتبی علیه السلام، برخلاف ادعای سمهودی مطلبی آورده است که اشاره دارد، امام مجتبی علیه السلام فرموده بود که من را در کنار قبر جدم دفن کنید و حرفی از دفن در کنار مادر نیامده است.

پاسخ دوم این که هیچ مورخی قبر عباس، عموی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را نزد مدفن فاطمه زهرا علیها السلام نمی‌داند و قبر عموی پیامبر صلی الله علیه و آله را در مقبره بنی هاشم، نزد چهار امام

۱. سمهودی، وفاء الوفا، ج ۳، ص ۸۵۶.

۲. نجمی، رک: میقات حج، ۱۳۷۳.

۳. ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۴.

معصوم علیه السلام می‌دانند. طبری، مورخ اهل سنت و ابن سعد هر دو اشاره می‌کنند که عباس، عمومی پیامبر صلی الله علیه و آله در قبرستان بقیع در مقبره بنی هاشم دفن شده است.^۱ از سویی دیگر، برخی از تاریخ نگاران اهل سنت تصریح دارند، قبر عباس کنار فاطمه بنت اسد بوده است که سمهودی هم از آنها است. وی از ابن شبهه در این باره نقل می‌کند:

دفن عباس بن عبدالمطلب عند قبر فاطمة بنت اسد بن هاشم فی اول مقابر

بنی هاشم التی فی دار عقیل.^۲

با این توصیف، دیگر مجالی برای انتساب قبر فاطمه بنت اسد به دختر پیامبر صلی الله علیه و آله نمی‌ماند. ابن حبان (د. ۳۵۴هـ) از محدثان اهل سنت تصریح می‌کند که امام حسن در بقیع نزد جدّه اش، دفن شده است و در این باره می‌نویسد:

دفن بالبقیع عند جدّته فاطمة بنت اسد بن هاشم.^۳

پاسخ سوم این که مفید (۴۱۳ق.) در سه جای کتاب *ارشاد* تصریح دارد که امام حسن علیه السلام کنار قبر فاطمه بنت اسد در بقیع دفن شده است.^۴ پاسخ چهارم این که در کتاب *کافی* در وصیت امام حسن علیه السلام تصریح می‌گردد که وداع با رسول خدا صلی الله علیه و آله و حضرت زهرا علیها السلام انجام شود و سپس او را به بقیع ببرند.^۵

۱. ابن سعد، *طبقات الکبری*، ج ۴، ص ۲۲؛ طبری، *تاریخ طبری*، ج ۱۱، ص ۵۰۴.

۲. ابن شبهه، *تاریخ المدینة*، ج ۱، ص ۱۲۷.

۳. سمهودی، *وفاء الوفا*، ج ۳، ص ۹۱۰.

۴. مفید، *الارشاد*، ج ۲، ص ۱۷، ۱۵، ۱۸.

۵. کلینی، *کافی*، ج ۳، ص ۳۵۶.

پس نتیجه می‌گیریم که فقط برخی تاریخ نگاران اهل سنت به اشتباه، قبر فاطمه بنت اسد را منسوب به حضرت زهرا علیها السلام می‌دانند و روشن است که قبر کنار چهار امام معصوم علیهم السلام در بقیع، قبر فاطمه بنت اسد است.

خانه حضرت فاطمه علیها السلام در کنار روضه رسول اکرم صلی الله علیه و آله بود، اما در زمان ولید بن عبدالملک به وسیله عمر بن عبدالعزیز تخریب شد و به روضه مسجد النبی اضافه گردید. در سال ۸۸ قمری، ولید بن عبدالملک (۸۶-۹۶ ق.) به عمر بن عبدالعزیز (د. ۱۰۱ ق.) والی خود در مدینه، دستور داد همه خانه‌های اطراف مسجد النبی را که متعلق به همسران، اقوام و صحابه رسول خدا صلی الله علیه و آله بود تخریب کند و به مسجد ضمیمه نماید. او در نامه خود تأکید کرده بود که هر یک از مالکان این خانه‌ها، با فروش خانه‌اش موافقت کرد از او خریداری شود و هرکس مخالفت نماید، قیمت خانه پرداخت گردد و بدون رضایت وی ویران شود.^۱

حسن مثنی و همسرش، فاطمه بنت الحسین با این دستور مخالفت کردند و از ترک نمودن این حجره امتناع ورزیدند. مأمورین ولید، وارد خانه شدند و در اجرای فرمان ولید، فرش از زیر پای حسن و فاطمه کشیدند. آنان به اجبار این حجره را ترک کردند و به خانه دیگری که متعلق به امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام بود، منتقل گردیدند.^۲

هنگام تخریب این حجره‌ها، خبیب بن عبدالله (د. ۸۸ ق.)^۳ به عمر بن عبدالعزیز اعتراض نمود و او دستور داد در روزی سرد بر بدن خبیب، آب بریزند و یک صد تازیانه بزنند که وی در اثر این شکنجه از دنیا رفت. عمر بن عبدالعزیز بعدها از این اقدام خود، اظهار ندامت می‌نمود و می‌گفت:

۱. ذهبی، تاریخ الاسلام و صفات المشاهیر و الاعلام، ج ۶، ص ۲۷.

۲. سمهودی، وفاء الوفا، ج ۲، ص ۴۶۶.

۳. خبیب بن عبدالله بن زبیر از زبیران بوده است.

ای کاش! خیب را نمی‌کشتم.^۱

ولید با تخریب این خانه‌ها، مسجد را توسعه داد و از پادشاه روم جهت بنّایی و زیباسازی آن استمداد نمود و از معمار و کارگران مسیحی استفاده کرد.^۲ از متون تاریخی و مشابه آنها معلوم می‌شود که امیرمؤمنان علیه السلام علاوه بر بیت و حجره کنار مسجد که با تعبیر بیت فاطمه در متون روایی و تاریخی معرفی شده است، منزل دیگری با تعبیر دارعلی در اختیار داشته است که در نزدیکی بقیع قرار گرفته بود.

با توجه به قوی‌تر بودن احتمال این که قبر حضرت فاطمه علیها السلام در بیت یا روضه بوده است، برای توجیه تشییع پیکر مقدس می‌توان احتمال داد که مراسم تشییع شبانه از خانه کنار بقیع به سمت بیت فاطمه در کنار مسجد رخ داده است، ولی هیچ مستند تاریخی محکمی بر این مطلب نمی‌توان یافت. مگر این که داشتن دو خانه، یکی کنار بقیع در محله بنی هاشم و دیگری بیت فاطمه در کنار مسجد برای امیرمؤمنان علیه السلام اثبات شود که به برخی از این شواهد می‌پردازیم.

۷. شواهد دار علی در کنار بقیع

ابن‌نجار (د. ۶۴۳ ق.) در شرح محدوده خانه‌های کنار بقیع از سعید بن جبیر (د. ۹۵ ق.) می‌نویسد:

قبر حسن بن علی را در اول کوچه‌ای که در میان خانه نبیه و خانه علی بن ابیطالب قرار دارد، مشاهده نمودم.^۳

۱. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۴۸؛ ابن‌عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۲۶، ص ۳۱۷.

۲. طبری، تاریخ طبری، ج ۶، ص ۴۳۵.

۳. سمهودی، وفاء الوفا، ج ۱، ص ۵۴.

ابن نجار اشاره به تخریب این منزل می‌کند.^۱ در مورد تخریب بیت فاطمه علیها السلام آمده است که حسن بن حسن و همسرش، فاطمه بنت الحسین چون مجبور به ترک حجره فاطمه شدند، این حجره را ترک کردند و به دار علی منتقل شدند.^۲ هم‌چنان که مشخص است حجره نزدیک قبر پیامبر صلی الله علیه و آله همان بیت فاطمه علیها السلام بوده است و با دار علی که کنار بقیع است، فرق می‌کند. دار علی، خانه کنار بقیع مانند سایر املاک و باغات، جزئی از صدقات و موقوفات آن حضرت بود که تولیت این خانه را به ترتیب به فرزندان خویش، امام مجتبی علیه السلام و امام حسین علیه السلام سپردند. منابع تاریخی، مانند تاریخ ابن‌شبهه به این امر اشاره می‌کنند و متن وقف نامه آن حضرت را که در سال ۳۹ هجری تنظیم شده بود، نقل می‌کنند و از جملات این وقف‌نامه، اشاره به وقف خانه بعد از امیرالمؤمنین به فرزندان ایشان است.^۳

در تاریخ طبری و الطبقات الکبری در ذیل محل دفن ابوسفیان بن الحارث، مطلبی نقل شده است که به صراحت درباره خانه امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام که کنار خانه عقیل در کنار قبرستان بقیع بود، خبر می‌دهد.^۴ ابن‌شبهه (۲۶۲ق.) در این مورد اشاره می‌کند که حضرت علی علیه السلام دو خانه داشته است.^۵

۱. همان، ص ۵۴.

۲. فخرجوا منه حتی اتو دار علی نهاراً، همان، ص ۴۶۶.

۳. ابن‌شبهه، تاریخ المدینة، ج ۱، ص ۲۱۹ - ۲۲۹.

۴. و مات أبو سفیان بالمدينة بعد أخیه نوفل بن الحارث بأربعة أشهر إلا ثلاث عشرة ليلة. و يقال بل مات سنة عشرين و صلی علیه عمر بن الخطاب و قبر فی رکن دار عقیل بن أبی طالب بالبقیع... و کانت داره قریبا من دار عقیل بن أبی طالب و هی الدار التي تدعی دار الکراحي. و هی حديدة دار علی بن أبی طالب (ابن‌سعد، طبقات الکبری، ج ۴، ص ۴۰؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۱، ص ۵۰۳).

۵. واتخذ علی بن ابیطالب بالمدينة دارین احديهما دخلت فی مسجد رسول الله صلی الله علیه و آله و هی منزل فاطمة بنت رسول الله التي تسکن فیها و الأخری دار علی التي بالبقیع و هی بایدی ولد علی علی حوزالصدقة (ابن‌شبهه، تاریخ المدینة، ج ۱، ص ۲۲۹).

تاریخ‌نگاران گزارش می‌دهند که امام سجاد علیه السلام در مدینه در منزلی که به او ارث رسیده بود و به امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام تعلق داشت در حال قدم زدن بود که سنگ نوشته‌ای را مشاهده کرد که کمی از خاک بیرون آمده بود و آن را دوباره مخفی کرد. روی آن سنگ نوشته شده بود:

این قبر رمله بنت صخر است.^۱

این خانه که این اتفاق در آن ثبت شده است، بیت فاطمه علیها السلام نبوده است؛ چراکه پیش از این گذشت که در سال ۸۸ قمری بیت فاطمه تخریب شد و به فضای مسجد اضافه گردید. بنابراین، جریان سنگ نوشته مربوط به خانه دوم در کنار بقیع بوده است. طبری (۳۱۰ ق.) در نقل وقایع سال ۱۴۵ قمری و قیام محمد بن عبدالله (د. ۱۴۵ ق.) به دفن شدن آن حضرت در قبرستان بقیع در کنار منزل حضرت علی علیه السلام اشاره می‌کند.^۲

هم‌چنین در سه کتاب اهل سنت از یکی از افراد مدینه به نام عبیدالله بن عدی المختار یاد شده است که در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم متولد شده بود و محل دفن او در نزدیکی خانه امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام در کنار بقیع قرار داشت.^۳

امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام دو خانه داشتند. خانه اول، کنار مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم قرار داشت که حجره مانند و معروف به بیت فاطمه بود. این بیت در کنار حجره‌های همسران پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم که رو به مسجد النبی بودند، واقع شده بود. هم‌چنان که حجره‌های همسران پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در نام‌گذاری، منسوب به زنان او بوده است، مثل بیت عایشه. طبیعی است که از این حجره با تعبیر بیت فاطمه در متون تاریخی و روایات یاد شود.

۱. عبدالبر، الاستیعاب، ج ۴، ص ۱۸۴.

۲. طبری، تاریخ طبری، ج ۷، ص ۶۰۱.

۳. ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۵، ص ۳۶.

هم‌چنین، امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام خانه دومی نزدیک بقیع، مشهور به دار علی داشتند. این خانه دوم در کنار منزل عقیل قرار داشت و می‌توان احتمال داد که مراسم تجهیز و تشییع آن بانوی مکرمه، مربوط به منزل دوم بوده است و از آن‌جا به سمت منزل اول تشییع شده است و در بیت فاطمه، کنار مسجد دفن شده است؛ چراکه با پذیرفتن بیت فاطمه برای مدفن، دیگر نیازی به تشییع جنازه نبوده است، اما اگر این احتمال را هم نپذیریم، اشکالی بر مراسم تشییع وارد نیست. شاید برای ساختن قبرهای نمادین و سردرگم نمودن مردم در شناسایی محل اصلی قبر، چنین کاری شده است.

۸. علامت قبر کنار روضه فعلی آیا همان قبر حضرت زهرا علیها السلام است؟

عده‌ای با استناد به برخی معاصرین می‌خواهند که کنار مرقد شریف پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در قسمت مقصوره که بیت حضرت فاطمه بوده است و محرابی را که در آن است به عنوان قبر حضرت فاطمه علیها السلام نشان دهند^۱ که این پنداشت نادرست به سمهودی (د. ۹۱۱ق.) استناد می‌شود. وی در این باره می‌نویسد:

در زمان فعلی، خانه فاطمه در داخل مقصوره و محدوده واقع شده است و

دارای محرابی است که در پشت حجره پیامبر صلی الله علیه و آله قرار گرفته است.^۲

مقصوره که قبل از تاریخ نصب شبکه در اطراف بیت فاطمه بوده است، همان دیواری است که در زمان عمر بن عبدالعزیز در قسمت شمالی مرقد شریف نبوی صلی الله علیه و آله ایجاد شده بود که با نصب شبکه، این دیواره نیز برداشته شده است و هیچ ربطی به محل قبر ندارد. سمهودی (د. ۹۱۱ق.) در این باره می‌نویسد:

۱. نجمی، میقات حج، ۱۳۷۳.

۲. سمهودی، وفاء الوفا، ج ۲، ص ۶۰۴.

محرابی که در پشت حجره عایشه قرار دارد در قسمت مقدم این محراب، محلی هست که مردم، آنجا را به عنوان قبر فاطمه علیها السلام می‌شناسند و برای این نقطه احترام زیادی قائل هستند و از قدم گذاشتن بر این محوطه امتناع می‌ورزند.^۱

همان‌گونه که او اشاره می‌کند در داخل بیت فاطمه، نقطه مشخصی به عنوان محل قبر آن حضرت شناخته می‌شده است. با این حال، گروه قابل توجهی این مکان را فاقد اعتبار می‌دانند و برای این علامت، هیچ اعتبار تاریخی قائل نیستند.^۲

۹. نتیجه

برخی اندیشمندان اهل سنت بر این باورند که قبر حضرت زهرا علیها السلام مخفی نبوده است و قبر مشهور به فاطمه بنت اسد، همان قبر حضرت زهرا علیها السلام است، اما بیشتر منابع آنها تأکید دارند که مدفن فاطمه بنت اسد در بقیع در کنار قبر چهار امام معصوم علیهم السلام و قبر عباس عموی پیامبر صلی الله علیه و آله قرار دارد.

هم‌چنین، اندیشمندان شیعه درباره قبر حضرت فاطمه زهرا علیها السلام سه عقیده دارند و بقیع یا روضه نبی اکرم صلی الله علیه و آله یا بیت فاطمه علیها السلام را مدفن ایشان می‌پندارند. با واکاوی نخستین منابع تاریخی و روایی به نظر می‌رسد که مدفن آن بانوی بزرگوار در محدوده روضه پیغمبر صلی الله علیه و آله و در بیت فاطمه علیها السلام قرار دارد.

در زمان کنونی، محل دقیق بیت آشکار نیست؛ چراکه این مکان در گذشته تخریب شده است و به مسجد نبوی اضافه گردیده است. بدین ترتیب از زمان امام رضا علیه السلام به بعد

۱. همان، ج ۲، ص ۴۶۹.

۲. امین عاملی، اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۳۲۲؛ یدالله مقدسی، بازپژوهشی تاریخ ولادت و شهادت

معصومان، ص ۱۷۶.

از سوی امامان معصوم علیهم السلام، اشاراتی درباره محدوده قبر شده است، اما به طور دقیق، هیچ محلی به عنوان محل دقیق قبر معرفی نشده است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابوالزید، عمرو بن شبه النمیری البصری (۲۶۲ق)، *تاریخ المدینة*، دار الفکر، قم: ۱۴۱۰.
۳. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، *شرح نهج البلاغة لابن ابی الحدید*، ۱۰ جلد، قم: مکتبة النجفی، ۱۴۰۴ق.
۴. ابن اثیر، عز الدین أبو الحسن علی بن ابی الکرّم المعروف بابن الأثیر، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دار صادر - دار بیروت، ۱۹۶۵م.
۵. ابن بابویه، محمد بن علی، *کمال الدین*، ترجمه محمد باقر کمره‌ای، ۲ جلد، تهران: اسلامیة، ۱۳۷۷.
۶. ابن بابویه، من لا یحضره الفقیه، ترجمه علی اکبر غفاری و دیگران، ۶ جلد، تهران: نشر صدوق، ۱۳۶۷.
۷. ابن بابویه، محمد بن علی، *معانی الأخبار*، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ق.
۸. ابن جوزی، ابوالفرج، *المنتظم فی التاریخ الامم والملوک*، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۲ق.
۹. ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع الهاشمی البصری، *الطبقات الکبری*، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۰ق.
۱۰. ابن عساکر، علی بن حسن هبة الله ابن عبدالله شافعی، *تاریخ مدینة الدمشق*، بیروت: دار الاحسان، ۱۴۰۳ق.
۱۱. ابن قولویه، جعفر بن محمد، *کامل الزیارات*، نجف: دار المرتضویة، ۱۳۵۶.
۱۲. ابن طاووس، علی بن موسی، *إقبال الأعمال*، ۲ جلد، چاپ دوم، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۹ق.

۱۳. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، ۴ جلد، قم: علامه، ۱۳۷۹ ق.
۱۴. الحر عاملی، محمد بن حسن، إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات، ۵ جلد، بیروت: اعلمی، ۱۴۲۵ ق.
۱۵. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمّة، ترجمه و شرح زواره‌ای، ۳ جلد، چاپ سوم، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۲.
۱۶. امین عاملی، السید المحسن، اعیان الشیعة، بیروت: دار التعارف، ۱۴۰۳ ق.
۱۷. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، استانبول: دار الفکر، ۱۴۰۱ ق.
۱۸. بلاذری أحمد بن یحیی بن جابر البلاذری، کتاب جمل من انساب الأشراف، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۷ ق/۱۹۹۶ م.
۱۹. حلّی، حسن بن علی بن داود، الرجال (لابن داود)، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۲.
۲۰. حمیری، عبد الله بن جعفر، قرب الإسناد، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۳ ق.
۲۱. ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد عثمان، تاریخ الاسلام و صفات المشاهیر و الاعلام، ۲۰ جلد، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۱۱ ق.
۲۲. طبرسی، فضل بن حسن، إعلام الوری بأعلام الهدی، چاپ سوم، تهران: اسلامی، ۱۳۹۰ ق.
۲۳. طبرسی، احمد بن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، ۲ جلد، مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ ق.
۲۴. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت: دار التراث، ۱۹۶۷ م.
۲۵. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، تاریخ طبری، ترجمه پاینده ابولقاسم، نشر الکترونیک، تهران: ۱۳۸۹

۲۶. طبری آملی صغیر، محمد بن جریر بن رستم، *دلائل الإمامة*، ۱ جلد، قم: بعثت، ۱۴۱۳ق.
۲۷. طوسی، محمد بن الحسن، *الأمالی*، ۱ جلد، قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
۲۸. طوسی، محمد بن الحسن، *رجال الطوسی*، ۱ جلد، چاپ سوم، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۷۳.
۲۹. شباب، أبو عمرو خلیفة بن خیاط اللیثی الملقب بشباب، *تاریخ خلیفة بن خیاط*، تحقیق فواز، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق/۱۹۹۵م.
۳۰. عبدالبر، أبو عمر یوسف بن عبدالله بن محمد بن عبد البر، *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت: دار الجیل، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م.
۳۱. فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی، *ترجمه و شرح نهج البلاغة*، ۲ جلد، چاپ پنجم، تهران: مؤسسه نشر تألیفات فیض الإسلام، ۱۳۷۹.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، *الکافی*، ۸ جلد، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ق.
۳۳. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۳۴. محمد بن اسماعیل بخاری، صحیح بخاری، استانبول: المكتبة الإسلامية، ۱۴۰۳ق.
۳۵. مسعودی، أبو الحسن علی بن الحسین المسعودی، *مروج الذهب و معادن الجوهر*، تحقیق داغر، چاپ دوم، قم: دار الهجرة، ۱۴۰۹ق.
۳۶. مسلم بن حجاج، نیشابوری، *صحیح مسلم*، تصحیح طرابلسی، استانبول: دار الطباعة العامرة، ۱۳۳۴ق.
۳۷. مفید، محمد بن محمد، *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، ۲ جلد، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.

۳۸. مفید، محمد بن محمد، الجمل و النصره لسید العترة فی حرب البصرة، ۱ جلد، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
۳۹. مفید، محمد بن محمد، الامالی، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
۴۰. نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، ۱ جلد، چاپ ششم، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۵.
۴۱. نجمی، محمد صادق، میقات حج، ۲ شماره، ۱۳۷۳.
۴۲. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۸ق.
۴۳. نورالدین، علی بن احمد سمهودی شافعی، وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۷ق.
۴۴. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب ابن واضح یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ترجمه آیتی، چاپ ششم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.

